

kultúrjav.

Írásbeliség és szóbeliség irodalma –
újrahasznosítva

Fiatalok Konferenciája 2014

ARIANNA KÖNYVEK • 9

sorozatszerkesztő
ORLOVSZKY GÉZA

A Fialatok Konferenciája (FiKon) második konferenciakötetét tartja kezében az olvasó. A FiKon, hasonlóan elődjéhez, a Fialat Kutatók Konferenciájához, hallgatói kezdeményezésből jött létre. A cél egy, a fiatal kutatók számára szervezett, szakmailag igényes, a régi magyar irodalommal foglalkozó konferenciasorozat indítása volt.

A 2014 novemberében Budapesten megrendezett *kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma - újrahasznosítva* című konferencia is ebben a szellemben valósult meg. Az ott elhangzott előadások tanulmányá szerkesztett változatát tartalmazza a FiKon második kötete.

kultúrjav.

Írásbeliség és szóbeliség irodalma –
újrahasznosítva

Fiatalok Konferenciája 2014

Szerkesztette

Bartók Zsófia Ágnes

Fajt Anita

Görög Dániel

Maróthy Szilvia

r e c i t i

Budapest
2015

A kötet megjelenését támogatták:

ELTE BTK Centre des Hautes Études de la Renaissance
ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék
ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat

Megjelent a ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszéke által elindított
Arianna sorozat kilencedik köteteként.

Lektorálta: Pap Balázs

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!*
2.5 Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
Köteteink a *reciti* honlapjáról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978-615-5478-17-8

Kiadja a *reciti*,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>
Borítóterv: Kiss Béla
Tördelte: Hegedüs Béla
X_Y-L^AT_EX, Linux Libertine, Linux Biolinum

Tartalom

HORVÁTH IVÁN	
<i>Stoll</i>	7
BALÁZS DEBÓRA	
<i>A 15–16. század legismertebb kozmográfiáinak nyelvszemlélete</i>	21
DEME ÁGNES	
<i>Folklór és irodalom határán</i>	
<i>Egy 1810-es népi kéziratot könyv elemzése</i>	33
GESZTELYI HERMINA	
<i>Erényesség és kegyesség a mintakönyvek kontextusában</i>	
<i>A himző- és csipkemintakönyvek kutatási lehetőségei.</i>	45
GÖRÖG DÁNIEL	
<i>Tudósító ének szóban és írásban</i>	61
JUHÁSZ JÁNOS	
<i>Politikai irodalom a 17. század eleji Magyarországon</i>	
<i>Szepsi Korotz György és Lackner Kristóf fejedelmi tükreinek forrásai.</i>	75
KÖLLŐ ZSÓFIA	
<i>A Nádasdy-Mausoleum újrahasznosítva.</i>	93
NÉMETH DÁNIEL	
<i>Egy Mária-ének évszázada</i>	
<i>Az Angyaloknak nagyságos asszonya kezdetű ének 16. századi szövegváltozatainak nyelvi jellemzése</i>	109
PAJOR KATALIN	
<i>Egy törökszentmiklósi népi kéziratot füzet</i>	123
PAPP INGRID	
<i>Cseh exulánsok a felső-magyarországi városokban.</i>	137

RÉGER ÁDÁM	
<i>A kétnyelvűség kérdései Kájoni János Hymnariumában</i>	145
SZATMÁRI ÁRON	
<i>A költő vízbefúlása</i>	
<i>Régi magyar kísérlet a plurális szövegfogalom meghaladására</i>	167
TUBAY TIZIANO	
<i>Titokzatos örökség</i>	
<i>A székely írás kutatásának nehézségei</i>	183
TÚRI TAMÁS	
<i>Unitárius prédikációalkotás a 17. század végén</i>	
<i>Egy nyilvánosságra szánt iskolai prédikációskötet</i>	197

Unitárius prédikációalkotás a 17. század végén

Egy nyilvánosságra szánt iskolai prédikációskötet

A 17. század végén az unitárius lelkészképzésben és papi szolgálatban egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a prédikációk. 1683–84-ben Jövedécsi András a Kolozsvári Unitárius Kollégium rektoraként a concio alkotás bevezetésén felül elrendeli, hogy a tógás diákok minden vasárnap reggel egyházi beszédet mondjanak a rektor és egy teológiai tanács előtt.¹ Az 1695-ös ádamosi zsinat határozata szerint pedig minden prédikátor köteles heti egy prédikációt egy erre a célra összeállított kötetbe lejegyezni és azt a következő zsinatokon bemutatni.² A rendelkezések eredményeként született kötetek sorába illeszkedik a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár MsU 1011-es jelzetű, több helyen hiányos iskolai prédikációskötete,³ mely a Jövedécsi által bevezetett vasárnap reggeli beszédeket tartalmazza.⁴ A kötet, mint látni fogjuk, reprezentatív jellegű, így elemzésével az unitárius prédikációalkotás mellett érdekes teológiai kérdésekről is képet kaphatunk.

A gyűjtemény elején található bejegyzés és az iskolai *Fasciculus* szerint az összeállítás Magyarosi István seniorsága alatt, Lubiniczki János és a kolozsvári főfelügyelő, Ajtai István költségén jött létre. A rendezett, szinte nyomtatvány-szerű címlapból megtudjuk, hogy a prédikációk az 1696–98-ban elmondott szentbeszédgyűjteménye, melyek az akkori rektor, Kolozsvári Dimiéri Pál szentírásmagyarozatai alapján születtek. A kötetet olvasói használatra hozták létre, melyből „egy hithű olvasás után bárki könnyen elsajátíthatja a *Szentírás* hasznos értelmezését és a tudományos műveltséget”.⁵ A gyűjteményért Magyarosi István

¹ GÁL Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)*, II, Kolozsvár, Minerva Irodalmi Nyomda és Műintézet Rt., 1935, 53.

² KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, II, ford. MÁRKOS Albert, kiad. HOFFMAN Gizella et al., Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009 (*Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai*, 4/2), 557.

³ *The manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, ed. LAKÓ Elemér, Szeged, 1997, 198.

⁴ GÁL, *i. m.*, 53.

⁵ MsU 1011. [1–2]. A címlap teljes szövege: „Theca Sacra Concionum Habitarum 1696–1698. A Civibus Scholae Claud. Wnir. pro singulis Dominicis Compositarumque secundum explicationem eruditam Excellentissimi ac Clarissimi Viri Domini Pawli D. Colosvari pr. r. Scholae Rectoris Facundissimi Disertissimique In Usum et gratiam quorundam legentium, unde quilibet

felelt, aki júliusban írta be az első prédikációját. A többiek, ezt mintaként követve, pénzbírság terhe mellett voltak kötelesek lejegyezni munkáikat, figyelve a külalakra és a kötet tisztaságára.⁶ Ebből adódóan a teológiai tételeket fejtegető és magyarázó hetvenegy prédikáció jól megformált: részei a margón jelöltek, a végét pedig dátum és a tanuló neve zárja. A bejegyzés és a címlap közönségre vonatkozó megjegyzései, illetve a gyűjtemény megformáltsága szorosan érintik a publicitás kérdéskörét. Harold Love szerint a nyomtatványok mellett a kéziratok munkái is teljesíthetik azokat a kritériumokat, melyek a privát alkotói tartományból a publicitás tartománya felé mozdítják a szöveget. A publicitás általa részletezett kitételei közül, az elérhetőségen, a kiadói tevékenységen (szöveg gondozás, terjesztés), és a megformáltságon túl számunkra érdekesebb, hogy a szerző ne kontrollálja a szöveg későbbi felhasználását. E kritériumnak olyan közegben kell érvényesülnie, ahol a szabadon használható mű közönségre is szert tehet.⁷ A 17–18. századi prédikációirodalom jellege megegyezik ezzel, és itt nem csupán a kompilációkutatás eredményeire kell gondolnunk, hanem a megjelent kötetek kompendiumként való ajánlására és használatára is, melyre minden felekezetről vannak adataink (főként nyomtatványok).⁸ Jelentős tehát, hogy kötetünk olvasóközönséget feltételez, amely a világiakon felül a későbbi teológushallgatókat is jelölhette, akik számára a munkák a helyes exegézisben és a prédikációalkotásban is segítségül szolgálhattak. Erre utalnak a prédikációs egységek jelölései, a jólformáltság, illetve az egyes részeknél szabadon hagyott bővítési lehetőségek is.⁹ Ez a gyűjtemény lenne tehát az első – ha csak iskolai oktatásban is – az egyház által programszerűen nyilvánosságnak szánt prédikációskötet Dávid Ferenc 1569-es nyomtatványa óta, mely szintén mintaként

post fidelem earum Lectionem, explicationem Scripturarum utilem, Doctrinarum eruditionem facile discere potest”. A latin részek átolvasásáért és fordításáért köszönettel tartozom Szabó Ádámnak.

⁶ *Fasciculus Rerum Scholasticarum Collegii Claudipolitani Unitariorum I. 1626–1696*, Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára [jelzet nélküli], 56.

⁷ Harold Love, *The Culture and Commerce of Texts. Scribal Publication in Seventeenth-Century England*, Boston, The University of Massachusetts Press, 1998, 35–54. Főként: 36–44.

⁸ KECSKEMÉTI GÁBOR, NOVÁKY Hajnalka, *Bevezetés = Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad. KECSKEMÉTI GÁBOR, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1988, 35–37. KECSKEMÉTI GÁBOR, *Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban = A magyar művelődés és a kereszténység (La civiltà ungherese e il cristianesimo): A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.)*, II, szerk. JANKOVICS József et al., Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1998, 746–747.

⁹ „Mindazonáltal nem mindenképp felett való Isten, mert őneki csak név is ajándékozottat, az kinek valami penig ajándékozottatik, nem volt annak előtte övé. Amplifica. Másodsor az Krisztusnak az mely hatalma van nem magától való, mert maga mondja [...] Azért ha az Krisztusnak hatalom adatott és magától semmit nem cselekedhetik, nem magától való, [...] mihi illi accepit et potest omnia facere. Ampli[fi]ca.” MsU 1011. 128v.

szolgált a prédikátorok számára.¹⁰ A kéziratok publicitásában a cenzúrának is nagy szerepe van.¹¹ A fejedelmek Báthory Istvántól Bethlenen keresztül I. Rákóczi *dézszi complanatió*jáig az unitárius irodalom csaknem egészét kéziratosságba kényszerítették.¹² Kötetünk keletkezésekor azonban a felekezet rendelkezett saját nyomdával, mely 1697 és 1702 között több, a gyülekezetet belsőleg is erősítő iratot adott ki (káté, énekeskönyv, Petrityevity teológiai munkája).¹³ A gyűjtemény nyomtatását az anyagi megfontolásokon felül¹⁴ jellege is nehezíthette, hiszen folyamatosan bővülő korpuszról volt szó. Bár azon túl, hogy mindenkinek le kellett jegyeznie beszédét, szelektáló illetve szerkesztői szöveggondozásokról nem tudunk. Mindenesetre funkcióját és célját sikeresen betölthette, hiszen további öt hasonló iskolai prédikációskötetet ismerünk.¹⁵

Mielőtt a prédikációk retorikai elemzéséből a tanulmányok során elsajátított szövegalkotási módszerekre következtetnénk, érdemes figyelmet szentelni a prédikátor feladatára, a prédikáció funkciójára és a gyülekezet befogadói tevékenységére vonatkozó reflexiókra, melyek az *ars praedicandi* irodalmat kiegészítve visznek közelebb a beszédmódok megragadásához. A munkák szerint a prédikátor hivatala az angyalokéhoz hasonló, a lelkeszt Isten küldi, feladata Isten szavának közvetítése és magyarázása:

Továbbá vadnak a mostani jelen való üdőben is mindenkor olyan angyalok, kiket a j[ósá]gos I[ste]n szokott küldeni, hogy örömet hirdessenek ez földön mindenek[ne]k. Az I[ste]n szolgálai, kiket az jele[n] való világ papok[na]k, tanítók[na]k szokott híni, azok mind angyali az I[ste]nnek, az angyali nevezet annyit tesze[n], mint legátus, elküldtetett. Az Isten küldi a tanítókat, a papokat, ők az I[ste]n legátusi, méltán tehát angyalok[na]k neveztetnek. MsU 1011. 96r.

¹⁰ DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Irsnac külön külön reszeyből vöt predicaciocnac...*, Gyulafehérvár, 1559 (RMNy, 269), [9–10].

¹¹ Michelle O'CALLAGHAN, *Publication: Print and Manuscript = A Companion to English Renaissance Literature and Culture*, ed. Michael HATTAWAY, Blackwell Publishing, 2003, 84, 90–92.

¹² KRUPPA Tamás, *Megjegyzések a Báthoryak valláspolitikájáról az 1580-as években. Erőfeszítések a protestáns vallásgyakorlat korlátozására (1579–1581)*, Keresztény Magvető, 118(2012), III, 229. TÓTH Kálmán, *Könyvnyomtató Makai Nyírő János deák (Fejezet a Heltai Nyomda történetéből) = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. BODOR András, Kolozsvár–Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1957 (A Bolyai Tudományegyetem kiadványai, 1: Tanulmányok, 1), 587–606. TÚRI Tamás, *Csanádi Pál és Bethlen István*, ItK, 117(2013), I, 28–30. KÉNOSI, UZONI, *i. m.*, 505.

¹³ KÉNOSI TÖZSÉR János, *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania. Bibliotheca scriptorum transylvano-unitariorum*, comp. by Ferenc FÖLDESI, Szeged, Scriptorum Kft., 1991 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 32), XX–XXII.

¹⁴ MOLNÁR Dávid, *Kmita Andrásné, a kolozsvári unitárius egyház nyomdájának felállítója. Adalékok a nyomda történetéhez*, kézirat.

¹⁵ MsU 976: 1698–1702; 1704–1708. MsU 987: 1723–1736. MsU 975: 1755–1775. MsU 1321: 1811–1820. További leírás: GÁL, *i. m.*, 53.

Az papnak tisztí hivatalja az, hogy az I[ste]n sz[ent] igéjét hirdesse, prédikálja, tanítson, magyarázzon, ha valaki vétkezik és nem az szerént cselekszik, mint az I[ste]n törvénye és az jó rendtartás tanítja, inteni, dorgálni, feddeni kell, néha szép és lágy, néha keményebb szavakkal is, ha az maga személye ellen vétkezik is nem áll mindjárt bosszút, nem ügyekeznek méreggel visszafizetni, hanem elszenvedni, békességes elmével eltűri, alázatos elmével szól, ha megbántatott volt is, és csak azon ügyekeznek, hogy istenfélő életet élhessen minden ember, ilyen állapot kívántatik az papban. Őnékie továbbá istenfélőnek, jámbornak, eszesnek, okosnak és Szentlélekkel teljes[ne]k kell lenni, jó példaadó másoknak mind beszédében, cselekedetiben, maga viselésében és minden botránkozásra való alkalmatosságot el kell önmön magának távoztatni, hogy mások is tőle tanulva[n] szentekké, istenfélőkké és Isten törvénye szerint élő emberekké lehessenek.

MsU 1011. 64v.

További hivatala a vétkezők feddése, intése és dorgálása. A szelíd és kemény feddés tekintetében a szöveg Medgyesi feddő haszonról szóló regulájára emlékeztet.¹⁶ A prédikátor hivataláról pedig hasonló meghatározást olvashatunk egy bölöni unitárius prédikátor 1697-es beszédében is, ám ott a tanító, feddő, intő és vigasztaló feladatkörben a prófétai magatartásra esik a hangsúly.¹⁷ Gyűjteményünk szerint a hívők kötelesek a prédikációt hallgatni, hisz csak abból vehetik üdvösségüket és az által jelenthetik meg Istenhez való hűségüket.

NB: mert az kereszt fundamentuma az prédikálás[na]k, az I[ste]n igijé[ne]k p[ré]dikálása pedig fundamentuma vala az poenitentia[na]k. Az poenitentia tartás pedig elveszi s megöli az bűneket.

MsU 1011. 58v.

Hogy peniglen az Isten igéjének hallgatói legyenek és ismertessenek Istentől valóknak lenni, ennek kiváltképpen való oka ez, hogy semmiben az ember egyébben az Istenhez nagyobb hűséget nem mutathat, mintha az Őfelsége beszédét hallgatja, [...] így Istennek való hűségünkről is sz[ent] igéjének hallgatása teszen tanúbizonyságot. [...] mert az Isten igéjében hirdetik az bűnnek bocsánatját. Isten igéjéből hivatától az poenitentia, Isten igéjéből hallád, hogy mint kelljen Isten előtt ez bűnös világon magadot viselni, ha pedig azt nem szereted, azzal azt jelented, hogy nem kell az poenitentia tartás, nem az bűnbocsánat és nem kívánod taníttatni, tudod pedig hogy az nélkül az Isten még eddigelé senkit nem idvezített, hiszem hogy nem is idvezít.

MsU 1011. 79r–v.

¹⁶ MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare...*, Bártfa, 1650 (RMK I, 832), K4v–5r.

¹⁷ RESTÁS Attila, „*Inter idiotas et rusticanos.*” Szövegalkítás és tanítás egy bölöni unitárius kézirat predikációskötetben, *Studia Litteraria*, 52(2013), III–IV, 196–197.

Az unitáriusok tehát még mindig szervesen építenek a „hit hallásból leszen” elvére. E lutheránus igeteológia medialitásra alapozó kommunikációelméletét (mely mögött a tévelygések elkerülése okán jelen van a Biblia egyéni olvasásának keretek közé szorítása is)¹⁸ az unitáriusok továbbfejlesztik bibliaértelmezésükben. Ezt láthatjuk, mikor a prédikációk érvként használják a „józan okosságot”, mely kifejezés a századfordulón kiemelt fontosságot kap. Bibliamagyarázatban való szerepét egy 1698-as rakóvi kátéfordítás is hangsúlyozza,¹⁹ ám legalább ilyen fontos megemlíteni Andreas Wissowatius 1684-85-ben, Amszterdamban megjelenő *Religio rationalisát*. Ez a hollandiai környezetben megszülető, előfelvilágosodást képviselő munka (melynek 1723-ban magyar fordítása is elkészül) közvetíti a józan okosság fogalmát Erdélybe.²⁰ Petriyevity Horváth Ferenc 1700-as *Apologiája* szerint Isten teremtéskor az érzékelhető dolgokról való ítéletalkotás okán ruházta fel az embert értelemmel, okossággal, mely tehetség a bűnbeesés után sem veszett el. E józan okosság által képesek vagyunk az érzékeink számára elérhető isteni dolgokban is ítéletet tenni. Az isteni dolgokat pedig a prédikáció teszi elérhetővé, melyet a hívő hall, olvas, illetve látja annak hirdetőjét. Az ellentmondások esetén a józan okossággal szemben elsőbbséget élvező isteni kijelentés is működik, ám a Szentírás értelmezésében elengedhetetlen a kettő együttműködése.²¹

Rátérve az itt elemzett munkák retorikai felépítésére, azok feltűnően jól tagoltak: az egységek latin megnevezései a margón szerepelnek és legtöbb esetben magyar megfelelőiket is olvashatjuk a szövegben, mely figyelemre méltó, mivel a század második felének református homiletikái is tudatosan törekednek a magyar terminusok létrehozására.²² A protestáns ortodoxiak prédikációs közlésrendszeréhez hasonlóan itt is két nagy egység figyelhető meg, az első a textus magyarázata,

¹⁸ KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsültre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás.” *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 287–292, 296–297. Luther álláspontja az olvasás veszélyeiről: Jean-François GILMONT, *A reformáció és az olvasás = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, Bp., Balassi, 2000, 245–250.

¹⁹ „6. No tehát nincsen-e az üdvösségre néző dolgokban semmi haszna az józan okosságnak? Vaj igenis vagyon, mert anélkül sem az Szentírás méltóságos voltának végére nem mehetünk, sem azokat az dolgokat, melyek az Szentírásban befoglaltattak, meg nem érthetjük, sem egy dologból mást ki nem hozhatunk, sem pedig magunk hasznára nem fordíthatjuk. Mikor azért az Szentírást az üdvösségre elégségesnek mondjuk, nem csak ki nem rekesztjük az józan okosságot, hanem inkább abban befoglaljuk.” MsU 1063. 7–8.

²⁰ KESERŰ Gizella, *Andrzej Wiszowaty Religio rationalisa és Erdély = Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály et al., Szeged, JATE Régi magyar irodalom tanszéke, 1997 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 243–252.

²¹ PETRIYEVITY HORVÁTH Ferenc, *Apologia Fratrum Unitariorum...*, Kolozsvár, 1700, 1701 (RMK I, 1557), 5–11.

²² BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk.” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémia, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 208–211, 232–233.

ám kizárólag bibliai locusok alapján, a második pedig a tanulság levonása és az applikáció. Az egy órás prédikációkban²³ állandó az exordium és a partitio, a kettő közt gyakori a propositio, a summa,²⁴ és a hallgatóktól figyelmet kérő egység, az attentio, melyben a közönség műveltségéhez való alkalmazkodás szándéka is megjelenik:

Ide hallgass azért k[eresztény] és légy figyelmetességgel, míglen ez igiknek értelmét rövideden (de csak rövideden, hogy az ker[eszténye]k[ne]k unalmat és együgyűképpen, hogy elméjekben nehézséget ne szerezzek).

MsU 1011. 66r.

E kérdés nagy szerepet játszik a 17. századi – főként protestáns – retorikákban.²⁵ Hogy az unitáriusok is merítettek ebből a hagyományból, jól jelzi a már említett bölöni kötet is, melyben a prédikátor a református Geleji Katona István erre vonatkozó előszórészletét idézi (*Si inter idiotas et rusticanos...*) és használja annak megfontolásait.²⁶ Prédikációink a közönség terheltségének csökkentése miatt a textus magyarázatának maximum három részre való felosztásával is kapcsolódnak a református felfogáshoz.²⁷ Mi több, az egységek egymásutánja egészen az ususokig szorosan követi Medgyesi Pál homiletikájának első és harmadik tabulájának egyvelegét.²⁸ A magyarázat után a tanulság következik, majd annak igazsága és a tanulság oka.²⁹ Ritkán, de szerepel a tanulssággal ellenkező tanok megcáfolása is.³⁰ A rákövetkező bizonyító exemplum néha margón is jelölt, majd a hasznok után a prédikációt conclusio, vagy epilógus zárja. Az igemagyarázat beszédneme a didascalicum, a tanulsságtól kezdve azonban a genusok váltakoznak. A prédikációk a genera usuumhoz kapcsolódó kommunikációelméleti gondolkodás mentén jöttek létre, ami a hyperiusi megalapozású öt beszédnem hasznokká alakuló rendszerét jelenti. Ezek a prédikáció tanító része után, az applikációban, akkomodációban foglalnak helyet. A hasznok rendszerezése azonban sem a hazai,

²³ „A szent kinyilatkoztatást pedig éjjel-nappal tanulmányozzuk, vizsgáljuk és próbáljunk megfelelni ezeknek a gúnyolódására; a jelen óra is erre a célra van szánva, hallgatóim.” MsU 1011. 24v.

²⁴ „Minek előtte leckémnek világosabb értelmét adnám summás magyarázatját kiteszem, az mely ez, hogy [...]” MsU 1011. 26v.

²⁵ BARTÓK, *i. m.*, 186–198, 204–208. BARTÓK István, *A casa rustica és a mechanici. Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. század magyar irodalomelméletében*, ITK, 96(1992), V–VI, 569–578.

²⁶ RESTÁS, *i. m.*, 189–195.

²⁷ KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 104–105.

²⁸ MEDGYESI, *i. m.*, K2v–3r; N4r–O1v.

²⁹ MsU 1011: Documentum: „Az melyekből az tanúság ez...” (4r). Doctrina: „Mindezekből minékünk ez üdvösséges tudomány... (59r). Veritas: „Ez tanuságnak igazsága megtetszik...” (39v). Causa: „Oka ennek az tudománynak ez..., mert...” (23v). Ratio: „Oka, mert...” (25v).

³⁰ MsU 1011. 67r.

sem az azok forrásául szolgáló homiletikákban nem egységes.³¹ Medgyesinél az elméleti haszon informatio része nem tanító, hanem oktató haszonként szerepel, míg az Amesiust szorosán követő Martonfalvi György és Szilágyi Tönkö Márton retorikájában az oktató haszon a gyakorlati institutio része, tehát Medgyesi az útmutatások egy részét az intellektuális szférába emeli, az institutióval pedig nem foglalkozik. Szilágyiék szerint a hit elméleti kérdéseit érintő informatio a *docere*, a gyakorlati tennivalókra ösztönző institutio a *movere* kívánalmának tesz eleget, így nem keverhetőek. A másik fontos eltérés a gyakorlati hasznok és az alkalmazás közötti határvonal kijelölése. Martonfalvi szerint a buzdítás, figyelmeztetés és a vigasztalás nem az applikációhoz, hanem a hasznok körébe tartozik. Szerinte a haszon általánosságban, harmadik személyben beszél, míg az alkalmazás másodikban.³² Az unitárius prédikációk sajátos helyet foglalnak el ebben a rendszerben, az ususok szerteágazó rendszere helyett csupán redargutióval, vigasztalással és admonitióval élnek,³³ néhány esetben fordul elő institutio, vagy instructio, melyeket Szilágyiékhez hasonlóan oktatásnak neveznek, ám az néhol gyakorlati,³⁴ néhol elméleti hasznot jelöl.³⁵ A prédikációk harmadánál külön usus, illetve utilitas beszédrész szerepel, mely követi Medgyesi definícióját,³⁶ így esetenként azt számlálja elő, hogy a tanulság megfogadásából milyen haszna származik a hallgatónak (üdvösség, isteni gondviselés stb.).³⁷ A hallgatók épüléséről gondoskodó feddés, vigasztalás és intés legtöbbször önállóan szerepel, de néhány esetben az usus alá rendelődik. A gyakorlati hasznok (admonitio, consolatio) és az alkalmazás elkülönítésével azonban nem találkozunk. A redargutio és az usus redargutio is többes szám harmadik személyű, hisz a prédikátor célja a szidalmazottak elkülönítése és a hívek intése azok követésétől. Az institutio és admonitio mindig a hallgatóságra szabott. Az usus admonitio, a consolatio és

³¹ KECSKEMÉTI, „A böcsültre kihaladott...”, *i. m.*, 314–332.

³² BARTÓK, „Sokkal...”, *i. m.*, 209, 228, 236–238.

³³ MsU 1011: Redargutio: „Fedtetnek azért ez tudományból...” (59r). Consolatio: „Vigasztaltatnak ellenben...” (23v). Admonitio: „Intettetünk azért innét...” (79v). „Oktattok azért tū is...” (53v).

³⁴ MsU 1011: „Oktatunk, hogy ez világot megutálván egyedül az Atya Istennek dücsöségét cselekedjük, teljes tehetségünkben az Istennek szolgáljunk...” (106v). „Oktatunk innét minnyájan, hogy csak ettől az áldott Ūr Jézus Krisztustól kiadatott poroncsolathoz szabjuk magunkot...” (128v).

³⁵ MsU 1011: „Oktatunk keresztyének, hogy [...] azt ne merészeljük mondani, hogy az Isten semmiből nem teremttette ez világot [...] hanem dicséretet és dücsöséget tulajdonítsunk neki...” (49v). „Oktattok azért immáron tū is innen arra, hogy megtudjátok ki légyen a tū reménségetek célja...” (51v).

³⁶ A haszon a tanulásból kihozott „oly mondás, mely annak hasznát, jóságát, vagy végét mutatja meg”. MEDGYESI, *i. m.*, K3r–v.

³⁷ MsU 1011: „Haszon pedig jöhet továbbá az tanú[sá]gból olyan, hogy megboldogíttatnak minnyá[an] és koronáztatnak az örökké való fényességnek tündöklő koronájával azok az nemzetségek, valakik hisznek ebbe az Krisztusban...” (27v). „Haszna ez tudománynak nagy vagyon: Mert az ilyeneknek ígírte és adja Őfelsége jövendőben az örök életet és boldogságot.” (81v).

az *usus consolatio* pedig ingadoznak a második és harmadik személy között.³⁸ A teológiai prédikációk dogmatikus-intellektuális jellege miatt a gyakorlati hasznok kiemelt szerepet játszanak abban, hogy kapcsolódjanak a korszakban hangsúlyossá váló *movere* szónoki célkitűzéséhez, mivel azok biztosítanak keretet az érzelmeltetés eszközeinek.³⁹ Egy 1698-as iskolai jegyzet szerint az unitáriusok tanultak Vossius retorikájából, ám annak megválaszolása, hogy ez milyen hatással volt az affektivitás kifejezőeszközeinek megjelenésére a prédikációikban, további kutatás feladata.⁴⁰

A prédikációk teológiai jellegét csak erősítik a helyenként megjelenő „*Praeludium ante disputationem theologicam*” feliratú latin nyelvű részek. Ezek különféle teológiai téziseket fogalmazznak meg, melyek kapcsán vitára hívják a jelenlévő tanulókat. A dátumozás alapján ezek nem a prédikációkkal egy időben hangzottak el. A bennük megjelenő formulák arra utalnak, hogy a tézisek a tanulók közt előre ki voltak osztva, mindig név szerint, illetve a szövegben monogrammal jelölik, akit disputára hívnak. Ennek ellenére a bevezetések tárgya és kijelölt tételei megegyeznek az utánuk következő prédikációkéval. Például az egyik a bűn miatti nyomorult emberi állapotról kezdi az értekezést, ám Krisztus megváltóként való eljövételével, kereszthalálával és felmagasztaltatásával folytatja, melynek okán disputációra szólít fel Krisztus hatalmáról. Az ezután következő tizennegyedik prédikáció pedig szintén Krisztus hatalmáról szól.⁴¹ A munkák alapjául szolgáló szentírás-magyarázat szerzője, Dimién Pál nyolc évet töltött a leideni egyetemen, ahol teológiát tanult, majd orvostudományból szerzett doktorátust.⁴² A holland egyetemek nyitott kapukkal fogadták az erdélyi unitárius peregrinusokat, akik visszatérve magas egyházi és iskolai tisztségeket töltöttek be.⁴³ Néhányuk későbbi munkáiban a remonstráns teológia hatása is adatható. Ebből a szempontból lesz érdekes a prédikációk vizsgálata is. A remonstráns és szóciniánus tanok érintkezése köztudott. A németalföldiek már a század eleje óta kapcsolatokat áptak a lengyel unitáriusokkal, akik igyekeztek nézeteiket is terjeszteni közöttük: lengyelországi nyomdájuk lerombolása után (1638) kiadványaikat Hollandiában jelentették meg, majd a hatvanas évek lengyel menekültjei is itt találtak menedéket.⁴⁴ Az elégtétel, az üdvözülés és az eredendő bűn kérdéskörében több

³⁸ MsU 1011. 33r, 63r.

³⁹ KECSKEMÉTI Gábor, *A kora újkori magyarországi prédikációirodalom kutatásának eredményei és jövőbeni irányai*, *Studia Litteraria*, 52(2013), III–IV, 17.

⁴⁰ BARTÓK, „*Sokkal...*”, *i. m.*, 113–114.

⁴¹ MsU 1011. 26r–27v.

⁴² GAAL György, *Kolozsvári Dimién Pál (1655–1720)*, *Keresztény Magvető*, 116(2010), II, 174–175.

⁴³ Henk van de GRAAF, *Einunddreißig siebenbürgische Unitarier in einem niederländischen Krähennest = György Enyedi and the Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERŰ, Bp., Balassi, 2000 (*Studia humanitatis*, 11), 63–77.

⁴⁴ LIPTÁK Anikó, B. Kis Attila, *Sibbe Jan Visser: Samuel Naeranus (1582–1641) en Johannes Naeranus (1608–1679). Twee remonstrantse theologen op de bres voor godsdienstige verdraagzaamheid*

vezető remonstráns teológust is – miként Conrad Vorstiust, vagy Hugo Grotiust – szocinianizmussal vádoltak.⁴⁵ Tiltakozásuk ellenére tagadhatatlan, hogy a Biblia racionális értelmezése, a vallás praktikus, morális értékeinek hangsúlyozása, és a teoretikus körmönfontosság mellőzése kapcsolódási pontokat jelöltek ki a két felekezet között. A vádalapként szolgáló elégtétel-tan fontosságát jelzi, hogy Grotius 1617-ben Sozzini nézeteit cáfoló munkát jelentetett meg a kérdésben, ám ezzel sem sikerült tisztázni magát.⁴⁶ A szociniánus Samuel Crell egy levele azonban felhívja a figyelmet a két álláspont különbségére, miszerint ő az elégtétel kapcsán inkább ariánus, mint szociniánus nézeteket vall.⁴⁷ Fontos, hogy a remonstránsok a lengyelek többszöri megkeresése ellenére sem akartak velük egyesülni, az unitáriusok befogadása sokkal inkább a lelkiismereti szabadság és a vallási tolerancia ösztönzésére történt.⁴⁸ Kötetünkben hét prédikáció szól Krisztus áldozatáról, de a hivatkozások hiányában nehéz megállapítani, melyek az unitárius és melyek az esetleges remonstráns elemek. Ennek meghatározása érdekében a prédikációk elégtételről szóló tanait összevetem Árkosi Tegző Benedek remonstráns jegyzet hordozó *Imádságoskönyvével*, Petrityevity *Apológiájával* és Szentábrahámi Lombard Mihály summájának vonatkozó részleteivel, illetve az 1698-as rakóvi kátéfordítással. Sozzini szerint a bűnbeeséssel Ádám természete nem csorbult, így Krisztus megváltására nincs szükség, halála nem megváltó, nem satisfactio és nem is Isten kiengesztelése. Krisztus élete példa számunkra, annak követése és a Krisztusban való hit vezet üdvösségre.⁴⁹

A prédikációk szerint az Atya minden embert üdvözíteni akar, így Krisztus Istennek engedelmeskedve miértünk és Isten dicsőségéért halt meg. Míg életével a makulátlanságra, halálával a békességes türésre adott követendő példát. Feltámadásával megmutatta nekünk az evangélium igazságát, reményt adott feltámadásunkra, okot szolgáltatott, hogy higgyünk őbenne és parancsai szerint éljünk. Krisztus szenvedése és halála szükséges volt felmagasztaltatásához, a főpapi és királyi tisztsége elnyeréséhez. Krisztus a mennyben, Atyja előtt áldozatként bemutatván magát, értünk esedezik. Mivel az Atyának tetszett engedelmessége, így azt a kegyelmet nyerte számunkra, hogy Isten szövetséget kötött velünk,

[Két remonstráns teológus a vallási türelem szolgálatában], Groningen, 2011. 575 old, Keresztény Magvető, 117(2011), IV, 474–475. B. Kis Attila, *Frank Ádám (1639–1717) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum*, Magyar Könyvszemle, 119(2003), I, 94–105.

⁴⁵ Jan ROHLS, *Calvinism, Arminianism and Socinianism in the Netherlands until the Synod of Dort = Socinianism and Arminianism. Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe*, ed. Martin MULSOW, Jan ROHLS, Leiden–Boston, Brill, 2005 (Brill’s Studies in Intellectual History), 22–32, 34, 44.

⁴⁶ Hans W. BLOM, *Grotius and Socinianism = Socinianism and Arminianism...*, i. m., 121–137.

⁴⁷ Martin MULSOW, *The ‘New Socinians’. Intertextuality and Cultural Exchange in Late Socinianism = Socinianism and Arminianism...*, i. m., 50.

⁴⁸ LIPTÁK, B. Kis, i. m., 472, 476.

⁴⁹ VIDRÁNYI Katalin, *Antropológiai típusok – krisztológiai típusok = Uó, Krisztológia és antropológia. Összegyűjtött tanulmányok*, Bp., Osiris, 1998, 285–286.

melyben bűnbocsánatunk és üdvösségünk feltétele a krisztusi élet. Krisztus halála áldozat és váltság számunkra, melynek érdeme bűneink megbocsátása és Istenhez való térésünk. A helyettes elégtételt – miszerint Krisztus kereszthalálával az emberek helyett adott elégtételt az Atyának, az ő bűneikért szenvedett és nyert számukra üdvösséget – azonban minden esetben elítélik a munkák.⁵⁰ Mindez megtalálható a már említett rakóvi kátében, Árkosi, Petriyevity, illetve Szent-ábrahámi munkájában is.⁵¹ Egyedül kötetünk második, Szentmihályfalvi Dávid által írt prédikációja tartalmaz eltérést, mivel Krisztus halála csupán nála fordul elő engesztelő áldozatként. Sozzini szerint szó sincs engesztelésről, hiszen Isten, ha szeretetből küldte el fiát, nem haragudhatott az emberre.⁵² Ezt az elképzelést olvashatjuk Petriyevitynél:

Azokra azt mondjuk, hogy az Isten haragjának engeßtelése felöl, az Isten Könyvében irást nem találunk, azt sem látjuk hogy az Isten reánk haragut volna, söt inkább ki-beßelhetetlen ßeretettel viseltet mi hozzá[n]k [...] mikor a' mi kedvünkért, az egyetlen egy Fiát [...] halálra adta [...].

PETRIYEVITY, *i. m.*, 107.

A rakóvi káté szerint az engesztelés csak a büntetéstől való megszabadulást jelenti:

Midőn ismét Szent János az mi bűneinkért engesztelő áldozatnak mondja az Krisztust, azt jelenti azzal, hogy az Krisztus által töröltetnek el az mi bűneink, és mindazok ő általa vitetnek végben, valamelyek az mi bűneinknek bocsánatjához tartozó dolgok. Mert az az görög szó, az mely de-ákul propitiationak, azaz engesztelésnek mondatik, gyakorlatossággal az Szentírásban az mi megtisztulásunkat, vagy bűneinknek büntetésétől való megszabadulásunkat jegyzi.

MsU 1063. 234.

Ez az egyik alapvető különbség a szociniánus és a remonstráns álláspont között. Philipp van Limborch teljes remonstráns rendszert összefoglaló *Theologia christiana*-ja (1686) szerint Sozzini elképzeléséből hiányzik Krisztus papi tisztsége, hisz az

⁵⁰ MsU 1011. 1., 2., 3., 13., 30., 32., 56. prédikációk.

⁵¹ MsU 1063. 221–235, 239–244. ÁRKOSI TEGZŐ Benedek, *Az hitbeli minden napokra irattatott... imádságos könyv*. Tanulmányomhoz Pap Balázs átiratát használtam, mely az Országos Széchényi Könyvtár QH 4368-as jelzetű példányáról készült (107–135). SZENTÁBRAHÁMI LOMBARD Mihály, *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint*, ford. DERZSI Károly, Kolozsvár, Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa, 1899, 124–143. PETRIYEVITY, *i. m.*, 84–123.

⁵² John Mark HICKS, *The Theology of Grace in the Thought of Jacobus Arminius and Philip van Limborch: A Study in the Development of Seventeenth Century Dutch Arminianism*, PhD Dissertation, Westminster Theological Seminary, 1985, 95. <http://johnmarkhicks.com/wp-content/uploads/sites/10/2010/03/jmh-diss-rev.pdf> (Letöltve: 2014. 12. 30)

általa ráruházott szerepet prófétaként is végbe tudta volna vinni. Szerinte Krisztus papi cselekedetének nem az emberre, hanem Istenre kell irányulnia. Áldozata ekként Isten bűn miatti haragját engesztelte meg, mely tényleges engesztelés.⁵³ Szentmihályfalvi álláspontja Limborchéhoz közelít, miszerint Krisztusnak azért kell engesztelőként eljönnie, mert bűneinkkel elidegenítettük Istent.

Ratio. Oka ez, mert az Christus nélkül örökké való halálra rekesztettünk volna, mert magunktól úgymint csak, mint magunktól az I[ste]nt meg ne[m] cse[n]desíthetjük vala, mert sok bűneinkkel ő sz[ent] felségét mütőlünk elidegenítettük vala, szükség volt tehát az Jesus Christusnak műeretünk eljönni és az I[ste]nt bűneinkért megengesztelni.

MsU 1011. 4v.

Limborch munkája nem volt ismeretlen az erdélyiek előtt, 1735-ig öt kiadást ért meg, melyek közül a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár hat olyan példányt őriz, mely unitárius tulajdonban volt.⁵⁴ Az előzőtől nem független, de látványosabb eltérés, hogy prédikációnk hosszan beszél Krisztus áldozatáról, mely ugyan a földön kezdődött és a mennyben ment végbe, ám abban nagyobb része volt a földön lévő halálának. Tehát Krisztusnak főpapi tisztje – ugyan nem betű szerint, de – megvolt már a földön is, ahol azt nagyobb részt végbe is vitte:

Az mely dolog így lévő[n], eszünkben vehetjük és megtudhatjuk azt, mely értetlenül ítélnék azok az Christus halála felől, az kik azt mondják, hogy ez földön csak készület volt az áldozatra és hogy mindenkép[pen] csak az égb[en] végződött. Jóllehet ugyan megvalljuk azt, hogy az Szentírás gyakor helyen mondja, hogy az Jesus Christus áldozatja az égb[en] végeződött, de mindazáltal ezek az locusok ne[m] rekesztik ki az Christusnak az ő főpapi tisztit, melyet ez földön vitt végben. És ha szintén az Christus ez földön világosan és betű szerint főpapak nem mondatik is, de mindazonáltal főpapi az I[ste]nnek az gyönyörűséges illatra. És hogy az ő lelkét adta váltságának árúal sokakért Matt. XX. 28. Hogy sokakért az ő vérét kiontotta az bűnök[ne]k bocsánatjára. Az honnan megérthetjük, hogy az Jesus Christus áldozatja az földön kezdetvén el, az égben végeződött és akkor [vált] valósággal főpappá, mikor az égbe bement, de ne[m] következik, hogy az földön is ne kezdette volna ezt az áldozatot, sőt rész szerint véghez is ne[m] vitte volna, sőt nagyobb részt mindezeket az Írás az Christus halálának tulajdonítja és nevezi az mű váltságunk[na]k árának. Bizonyára

⁵³ Hicks, *i. m.*, 95–96.

⁵⁴ Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, 1686-os kiadások: U 61766 (possessor: Kozma Mihály), U 54866 (possessor: Nagy Ajtai István, 1735), U 55847 (possessor: Vargyasi István). 1695-ös kiadások: U 56452 (possessor: Teleki Károly, Körmöczi János, Ferenci Máté). 1700-as kiadások: U 56461, U 56808 (possessor: Bencze József, Kovács Martin, 1817).

sokféle dolgok találkoznak az Christus halálában, melyek az ő áldozatját bizonyítják. Mert elsőben az I[ste]n münékünk az ő igiretit ebben jelentette meg, válságnak árulául rendelvén müérettünk az Jesus Christus halálát Esa. LIII. v. 10. et 11. et 12. Elannyéra, hogy az I[ste]n ő sz[ent] felsége, az emberi nemzetnek válságát nem akarta egyéb által, hanem az Úr Jesus Christus vére által. Az melyek midőn mind így legyenek, kihozhatjuk ezekből azt, hogy az Jesus Christus áldozatja nem csak az égben teljesedett és ment végben, hane[m] ez földön, melynek az ő halála kiváltképpen való fő része. MsU 1011. 3v-4r.

A rakówi káté is összeköti Krisztus áldozatát halálával, ám az csakis a mennyben mehetett végbe, mikor Krisztus bemutatta magát az Atyának. Érdekes, hogy Árkosi, Szentábrahámi és Petrityevity is ezt a nézetet vallja:

Árkosi:

a' Kristus itt ez földön pap-is nem lehetet, hanem a' mennyégben nyerte meg azt. Továbbá azért szenvedet, hogy pap lehetne [...]. Egyet tézsen pedig egyszer jelenni és egyszer meg-áldoztatni, v. 28. Cap. 7. 23. mert akkor áldozik a' pap mikor Isten előtt a' kész áldozattal meg-jelenik. Lásd Cap. X. 11. 12. 13. 17. 18. Cap. 1. 3. Melly útolsó locusban így szól a' mi büneinkből ő maga által meg tisztítván, az az: A' mi meg-tisztulásunkért magának vérrel meg hinteztetett testét Sz: Atyának bé mutatván ült a' Magosságos Méltóságnak jobbára. A' Kristus annakokáért nem a földön, a' keresztfán áldozot, a' mint némellyek itélik, hanem a' mint az apostaltól értyük, a' mennyben. Mindazáltal a' bűnnek el-vétele tulajdonitatik néha a' Christus halálának-is, im ezokáért: [...].

ÁRKOSI, *i. m.*, 114–115.

Rakówi káté:

12. Hát az égben menetele előtt, kiváltképpen mikor az keresztfán függött, nem volt pap? Nem volt teljesen tudniillik és tökéletesen, mert az mint mondám, világosan mondja az Zsidókhoz szóló levélnek írója, hogyha ez földön volna, pap is nem volna (Heb. 2,17). Azonban midőn azon levélnek szent írója azt bizonyítja, hogy az Krisztusnak mindenekben hasonlatosnak kellett lenni, hogy könyörülő lenne és hű pap az Isten előtt való dolgokban, hogy az népnek bűnét eltörlené; nyilván kitetszik abból, hogy az meddig az atyafiakhoz hasonló lőn mindenekben, az nyomorúságokra és halálra nézve, addig nem volt ám papi fejedelmünk valóságosan és tökéletesen, és így ehhez képest az ő bűneket eltörlő áldozatja, az melyről most beszélgetünk, nem az ő nyomorúságiban és halálában áll vala, hanem azok az nyomorúságok és az ő halála amaz áldozatra csak némű nemű út és készület vala, avagy annak kezdeti.

MsU 1063. 242–243.

Szentábrahámi:

De az áldozattételre való előkészületet, a mi az állatok leölésében állott, nem kell összetéveszteni magával az áldozással vagyis az áldozat bemutatásával. [...] Így a Krisztus papi áldozattételében is, a földön az ő halála által végzett előkészületet meg kell különböztetni a mennyei szentélyben végzett áldozattételtől, midőn mintegy a saját vérével behintve jelent meg az Atya előtt.

A Ján. 19: 30 versben a Krisztus ugyan jelezte, hogy az ő halálára vonatkozó előképek és példázatok mind beteljesültek; de maga az *áldozat* a mennyei szentélyben végeztetett be s Krisztus is a feltámadás után neveztetett Istentől *főpappnak*.

SZENTÁBRAHÁMI, *i. m.*, 125, 126.

Petryevity:

A' mi bűneinknek bocsánattya felől való bizonyos voltunk: Mert midőn látjuk hogy a' Christusnak halála arra való ut volt, hogy a' Mennyei Szent helyben be-mennyen; Hogy ott ő magát mi érettünk az Istennek áldozatúl bé-mutassa.

PETRYEVITY, *i. m.*, 95.

Szentmihályfalvi prédikációjában az arányok elmozdulásával Krisztus kereszthalála nagyobb szerepet kap. Míg Sozzini rendszerében a kereszthalálnak nincs funkciója, Limborch kimondottan engesztelőként tekint arra. Míg Sozzininél Krisztus kereszthalála mártíromság, Limborchnál egy főpap halála lesz.⁵⁵ Szentmihályfalvi valószínűleg kollégiumi tanulmányai alatt sajátította el álláspontját, hiszen Hollandiába csak később, 1701-ben peregrinál.⁵⁶ A kollégiumban tehát jelen voltak bizonyos remonstráns elemek, ám hogy ezt Dimién Pál szentírás-magyarázata közvetítette-e, nem tudjuk. E prédikáció gyűjteménybe kerülése azonban árulkodó, hisz azt elhangzásakor a rektor és egy teológiai tanács ellenőrizte.⁵⁷

Zárásképpen a prédikációk történelmi reflexióiból szeretnék néhány példát kiemelni, mivel azok Erdély azon sanyarú időszakában keletkeztek, mikor ráeszmélnek, hogy a *Diploma Leopoldinum* nem szándékozik biztosítani a megígért jogokat. A szemlézést indokoltta teszi, hogy egyre több olyan 17. század végi, 18. század eleji unitárius prédikációskötet bukkan fel, melyek az egyházukat és a nemzetet ért sérelmeket biblikus koncepcióba illesztik.⁵⁸ Esetünkben főként a

⁵⁵ HICKS, *i. m.*, 97.

⁵⁶ GRAAF, *i. m.*, 77. KÉNOSI, UZONI, *i. m.*, 91.

⁵⁷ GÁL, *i. m.*, 53.

⁵⁸ A nemzet pusztulása, a zsidó–magyar párhuzam és az unitáriusok visszaszorítása: RESTÁS, *i. m.*, 196–201. A német seregek pusztításának, a katolikus nyomásgyakorlásnak és a természeti katasztrófáknak apokaliptikus megjelenítésével egy korábbi dolgozatomban foglalkoztam: *Apokalipszis és mártíromság az unitáriusoknál. Egy 18. századi unitárius prédikációskötet ta-*

német seregek fizikai nyomorgatása jelenik meg. Az 1695-ös karánsebesi csatát a fejedelemség második megszállása követte, a lakosságnak nem csupán a csapatok ellátásáról kellett gondoskodnia, de az erőszakkal behajtott adót is fizetnie kellett, melyből a kincstári építkezéseket finanszírozták.⁵⁹ Érzékletes a 38. prédikációban a testi nyomorúság azonosítása a német katonák fosztogatásával, melynek párhuzamát a zsidók egyiptomi szenvedéseiben, illetve Jeruzsálem pusztulásában láthatjuk.

Az nyomorúság mi legyen szerelmes atyámfiái? Úgy hiszem, hogy minnyájon jól tudjátok kicsinytől fogva nagyiglan, adta volna I[ste]n bár ne tanulhattátok volna így meg: azért én erről most többet nem szólok, hane[m] teszem fel azt, hogy hány félék legyenek az nyomorúságok. Kiváltképpen azok két félék: lelkiek és testiek. [...] Testi nyomorúságok volt az Izrael fiainak, az zsidók[na]k az Egyiptumb[an] [...] tudjátok mint sattuoltattattanak [értsd: sarcoltattak], nyomorgattattanak az kegyetlen fáraónak gonosz szolgálótól sárkeverés, téglá csinálás[na]k az ő rettenetes igájával, tudjátok mennyi kő várakat, abba[n] sok szép friss palatokat [értsd: palotákat] építetett meg, hogy inkább nyomorgathassa az népet, mire szüksége nem volt azt is építette. [...] Testi nyomorúságok volt az Jeruzsálem városa lakosinak akkor, mikoron amaz kegyetlen király Nabugodonozor négyezer hatszáz férfiakat vitetett vala el onnan. Mint testi nyomorúságod vagyon teneked ma ebben az hazában keresztény ember, mert az idegen nemzet fejedén uralkodik, sattuoltat, ver, rongál és minden módon az te veszedelmedet munkálkodja. Marhádból és minden jószágodból kegyetlenképpen kifordít és majd úgy maradsz, mint az megszedett szőlő, vagy az dinnyés kertben maradatt kunnyo [értsd: kunyhó?], az mint Jeremiás mondja: testi nyomorúságok ezek k[eresztény] ilyenek az testi nyomorúságok.

MsU 1011. 74v–75r.

Ezzel párhuzamosan a kiválasztottság-képzet is megjelenik, hiszen akik Istent igazán félik, azok mindig is sok nyomorúságot szenvedtek, mely „megcsalhatatlan jegye az örök életnek”.

Miképpen, hogy mindenek, valakik az I[ste]nt igazán tisztelik és félik sok nyomorúságot, üldözést, háborúságot szenvednek [...]. Ugyan is sokak az igazaknak nyomorúsági, az mint ez megtetszik sok igazaknak példájokból,

nulságai, megjelenés alatt a *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (*Loci Memoriae Hungaricae*, 3) kötetben.

⁵⁹ *Erdély története II. 1606-tól 1830-ig*, szerk. MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán, Bp., Akadémia, 1986, 890–893.

kik az Istenért mindenképpen üldöztetettek, szidalmaztattanak, tömlöcöz-
tettek.

MsU 1011. 56r.

Negyedik ez: Mert ez az megcsalhatatlan jegye az örök életnek, melyb[en]
az igazak[na]k, az kik itt nyomorúságot, üldözést és háborúságot viselnek
és szenvednek méltó jutalmok.

MsU 1011. 130v.

Ugyan a *Diploma* az unitáriusok számára sok tekintetben enyhülést hozott a református fejedelmek alatti állapotokhoz képest, ám a katolikusok már 1693-ban elvették tőlük az óvári iskolát, és követelték tőlük a piactéri templomot is. 1698-ban pedig kettős fronton indítanak támadást az unitáriusok ellen, egyfelől a katolikusok hivatali létszámának emelésével, másfelől Kollonich Lipót közbenjárásával a piaci templom átadása ügyében. A követelés azonban az unitáriusok Bécsbe küldött – ám válaszra nem méltatott – emlékiratainak következtében lekerült a napirendről.⁶⁰ Ekként jelenik meg a hivatalért való aposztázia, illetve a fokozódó vallási nyomásra kialakuló, *Apológiában* is olvasható érv, miszerint ha nem az övéké lenne az igaz hit, miért szenvednének érte annyit?⁶¹

Vétkeznek tehát az olyanok, az kik egy kevés gazdagságért, vagy uraságért, vagy kevés üldözéstől, vagy keresztviseléstől viseltetvén az ő I[ste]neket és vallásokat megtagadják és mind végig állhatatosok nem lesznek.

MsU 1011. 130v.

De végy vigasztalást az te szegény lelkedben és örvendj minden emberi segítségtől elhagyattatott, gyámoltalan, árva és csaknem utolsó pusztulásra jutott, szélvészeknek teljes tengernek bujdosó hajjai között ide s tova hánykódó k[eresztény] unitárius nemzetség, [...] örvendj, mert nem vagy ez világból, sem az ördögtől való, hanem az Istentől, mert ha ez világból volnál, ez világ fiai tégedet szeretnének és nem üldöznének, de mivel hogy onnan feljül és Istentől való vagy, nem szeretnek, hanem üldöznek. Joh. 17. 14. 15.

MsU 1011. 79v.

A válasz egy másik prédikációból jön: a felmagasztaltatásért szenvedni kell, mi-
ként Krisztus is szenvedett. E munka vigasztalását azonban Pókai Dániel az 1697.

⁶⁰ MOLNÁR Lehel, *A Diploma Leopoldinum hatása az erdélyi unitáriusokra = Az egység tükröződései. Unitárius teológiai tanulmányok*, szerk. CZIRE Szabolcs, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2013, 259–269.

Bálint KESERŰ, *Shaping Protestant Networks in Habsburg Transylvania: The Beginnings (1686–1699)*, megjelenés alatt.

⁶¹ PETRITYEVITY, *i. m.*, 13.

május 6-i kolozsvári tűzvész okán szabja a gyülekezetre, hisz a tűzben odalett Kolozsvár kétharmada az unitáriusoknak két templomával és piactéri kollégiumával egyetemben.⁶²

Ha most ez nyomorúság talált is legközelebb, hogy nagy sokak[na]k közülünk fejünk felett hajlékink tűzzel megemésztettek is, jusson eszünkben, mit mond az Chr[istu]s és azzal vigasztaljuk magunkat: [...] Mat. 8. 20. Akármely nyomorultul légyen azért az világban életünk, akárminemű keresztviselésekbe[n] teljék is el ez világi üdönk, akármely rettenetes kénban végeződjék életünk, tudjuk azt, hogy amelyeket mostan szenvedünk, nem méltó ahhoz az dücsőséghez hasonlítani, az melyet jövendőben az szenvedések által megnyerünk.

MsU 1011. 63r.

A prédikáció tíz nappal a tűz után hangzott el, ám Tótfalusi Kis Miklós bűnöket ostromozó *Panaszával*,⁶³ egy ismeretlen szerző 1699-es énekével⁶⁴ és a későbbi, katolikusokat hibáztató unitárius egyháztörténettel⁶⁵ ellentétben nem a tűzvész okát kutatja, nem vádol és fedd, hanem a helyes magatartást: a Krisztussal való békességes szenvedést jelöli ki. Természetesen a kiválasztottság-tudat itt is jelen van, mint mondja, Isten nem azért látogat, hogy elvessen, hanem hogy kezéhez térítsen bennünket.

Adja azért az minden vigasztalásnak Istene, hogy az kik itt most szenvedünk állhatatosan, ez után is ne fogyatkozzunk meg abba[n], hanem jobba[n] jobba[n] ügyekezzünk minnen magunkat az I[ste]n látogatásához szabni, mivel nem azért látogat bennünket, hogy elvessen, hanem, mint fiait, mivel hogy szeret minket ut Apoc. III. 19. kezéhez térítsen. Ha ezt cselekezzük, tudniillik, hogy az Chr[istu]s szenvedés[ne]k társai leszünk, bizony az ő megdücsöíttetésének is társai leszünk az örök életben. Amen.

MsU 1011. 63r.

Összegezve tehát: az MsU 1011-es jelzetű, 17. század végi iskolai prédikációskötet keletkezési kontextusát, retorikai és tartalmi elemzését kívántam bemutatni. A tartalmi elemzést a korszakban megjelenő, a felekezet számára fontos szövegek bevonásával végeztem, mely segített a prédikációkból kiragadott jelenségek tágabb kontextusba ágyazásában. Ekként képet alkothattunk a prédikatori feladatokról és a prédikáció funkciójáról, illetve az unitáriusoknak az értelem és

⁶² GAAL, *i. m.*, 178.

⁶³ MISZTÓTFALUSI Kis Miklós, *Siralmas panasz Istennek Kolosváron fekvő nagy haragjáról...*, *Kolosváratt, 1697*, hasonmás kiadás, Bp., Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-grafikai Tanszék, 1982.

⁶⁴ PERÉNYI József, *Kolosvár siralmi*, ItK, 49(1939), I, 48–58.

⁶⁵ KÉNOSI, UZONI, *i. m.*, 81–91.

kinyilatkoztatás együttműködésére építő bibliaértelmezéséről. Másfelől a teológiai szempontú elemzés rámutatott, hogy Krisztus engesztelő áldozata kapcsán az unitáriusoknál már a teológushallgatók között is jelent meg olyan hang – még ha halványan is – mely e kérdésben Sozzini álláspontjával szemben a Limborch által képviselt remonstráns nézet irányába mozdult. Mindezt több erdélyi szociánus, illetve remonstráns elemeket is tartalmazó irat vonatkozó részeinek az elemzett prédikációval való összevetése igazolja. Végül olyan megnyilatkozásokat gyűjtöttem egybe, melyek az adott történelmi helyzetre, háborúra és felekezeti elnyomásra reflektáltak.

A gyűjtemény anyagának retorikai vizsgálata alapján, mely a protestáns prédikációkutatás eddigi eredményeire is támaszkodott, azt mondhatjuk, hogy a munkák több kérdésben (szerkezeti tagoltság, közönséghez való alkalmazkodás stb.) igazodnak a református homiletikák követelményeihez, főként Medgyesi tabuláival fedezhetőek fel hasonlóságok. A prédikációk a genera usuumhoz kapcsolódó kommunikációelméleti gondolkodás mentén jöttek létre, azonban a reformátusoktól eltérően nem törekedtek a hasznok rendszerezésére. Nem különül el a gyakorlati haszon és az alkalmazás sem, ami így az alapvetően dogmatikus prédikációk esetén megkönnyíti a korszakban egyre hangsúlyosabbá váló *movere* szónoki célkitűzés beteljesítését.

A kutatás eredményei irányadóak lehetnek, hiszen az MsU 1011-es kötet publicitásánál fogva reprezentatív jellegű. A hallgatók munkái által nem csupán teológiai tanulmányaikról, hanem a kollégiumban elsajátított retorikai, prédikációalkotási eljárásaikról is képet kapunk, mely a további unitárius prédikációkutatás számára is viszonyítási pontot nyújthat.

Unitarian Preaching at the End of 17th Century

A Book of Sermons by Theological Students for the Public

This paper is about the Unitarian manuscript *Theca Sacra Concionum... 1696–1698* which is available at the Library of the Academy in Cluj-Napoca (signature: MsU 1011). This collection contains theological sermons of students of the Unitarian College in Cluj-Napoca which was based on the Bible explanation of rector Dimien Pál. The sermons of the collection hold representative value because it was intended for laics as well as for theological students and preachers.

This study investigates the dogmatic, rhetoric and other contextual elements of the sermons using other contemporary Unitarian works to offer a wider horizon for the reader, through which you are given perception about the role of a Unitarian preacher, functions of a sermon and the method of Bible interpretation which is based on the cooperation of reason and revelation. Furthermore, the goal of the theological examination is to point out the effect of Remonstrant theological

elements between these Socinian sermons. One of the sermons in the concept of Atonement leans toward Limborch's Remonstrant view as opposed to Sozzini's. Finally, I study those parts of the texts which reflect the contemporary historical situation: oppression of the Unitarians and war.

The rhetorical investigation shows that these sermons follow the requirements of Calvinist homiletics on many levels. The works are based on the thesis of *genera usuum*, however, opposed to Hungarian Calvinists, they do not try to systematize *usus*. The practical *usus* is not separated from *applicatio* which plays a great role in the completion of *movere*.